

Bódiss Tamás*

Budapest

Liturgikus alkalmak a gyülekezetben

Liturgisches Erbe und die heutige Kirche. Zusammenfassung

Die Erkennung des *Grossen Graduals* und die Neuerweckung der alten liturgischen Formen sind Ereignisse der letzten zwanzig Jahre. Heute können wir die Bedeutung dieses Graduals wohl besser beurteilen und in weiteren Bereichen verbreiten. Das ist das Thema meines Vortrags. Ich glaube, dass das kirchenmusikalische Erbe der früheren Jahrhunderte unseren heutigen Gottesdienst und unsere Kirchenmusik erneuern kann.

Kirche und Gemeinde brauchen Liturgie und Ordnung für die Anbetung und das Glaubensbekenntnis in Gemeinschaft. Viele Reformierte sind aber einer gebundenen Ordnung abgeneigt. Sie brauchen mehrere Gelegenheiten sich daran zu gewöhnen. Wie kann man die alten Tagesgebete in unser Gemeindeleben einführen? Zunächst brauchen wir dazu eine Beispielsammlung und bei der Multiplikation müssen wir gut aufpassen, dass die Tagesliturgie in ihren entsprechenden Kreis eingesetzt wird. Außerdem brauchen wir für das Singen mehrere Wahlmöglichkeiten von verschiedenen Schwierigkeitsstufen. Für die Unterstützung meiner Behauptungen habe ich drei Beispiele.

Nach der Entdeckung der mittelalterlichen, lateinischen Gregorianik, ist im 20-sten Jahrhundert für den Gebrauch der pfarrkirchlichen Chöre ein einfacheres, muttersprachliches, liturgisches Liedgut zustande gekommen. Auf anglikanischen Gebieten leben parallel neben einander die Katedralchöre und die pfarrkirchlichen Gemeindechöre, sie ergänzen und helfen sich gegenseitig. Ein neuer und wichtiger Teil des heutigen Gesangbuchs der deutschsprachigen reformierten Kirche in der Schweiz ist die Tagesliturgie geworden. Es werden in vielen Kirchen und Gemeinden regelmäßige, (monatliche oder wöchentliche) Abend-, Morgen-, oder Mittagsandachten mit mehreren Gesängen, Gebeten in gebundener Form gehalten. Die alte Abendliturgie (die Vesper) hat sich in unserm Land während der letzten 20 Jahre verbreitet. Zusammen mit ihrer Verbreitung kann man die Vielfältigkeit und auch die Erscheinung einfacherer Formen erfahren. Außer der musikalischen Qualität des Singens ist es sehr wichtig die Form der verschiedenen Teile (Wechselgesänge, Bewegungen) zu beachten.

Schlüsselwörter: Gradual, Altarsgesang, heutige Praxis, Dialog, Responsorium, Schola, Evensong, Gottesdienst, Tagesgebet, Gesangbuch, Vesper, Psalmgottesdienst.

---

* Bódiss Tamás a budapesti Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzene Tanszékének tanára. DLA doktori címet 2005-ben szerzett *Az 1948-as énekeskönyv a református egyházi éneklés történetében* című disszertációjával. Kezdeményezésére és művészeti vezetése alatt indult 2006-ban a budapesti Kálvin téri templomban a havi rendszerességű vesperák (zsoltáros istentiszteletek) sorozata. 2010 óta e templom kántora és egyházzenei igazgatója. Az elmúlt negyedszázadban sokféle egyházzenei feladatot végzett a Református Egyházzenei Munkaközösségének titkáráként, a Magyar Egyházzenei Társaság elnökségi tagjaként, illetve a Magyarországi Református Egyház egyházzenei előadójaként. Saját írásain és előadásain túl közreműködésével jött létre számos egyházzenei kiadvány, konferencia és más zenei esemény.

Konferenciánk első napjának előadásaiból is nyilvánvalóvá vált, hogy az 1636-os *Öreg Graduál* vitathatatlanul a magyar református egyházi éneklés csúcspontját jelenti. A köztudat azonban teljesen másképp látja ezt. Ennek egyik fő oka, hogy a gyülekezeti énekléssel és a liturgiával kapcsolatos ismereteket máig egy 61 évvel ezelőtti könyv határozza meg, melyben ezt olvassuk:

„Az *Öreg graduál* valóban nagyszabású kísérlet volt egy több okból tarthatatlan irány megmentésére és ezért nagy történeti értéke ellenére is csak a magyar reformáció ó-liturgiai irányának zárókönyvét látjuk benne.”¹

Az értékelés Csomasz Tóth Kálmán tollából való, aki a legkevésbé hibáztatható e mondatért, hiszen csak könyvének megjelenése után, az 50-es évek elején kezdődött meg a hazai gregoriánkutatás, melynek keretében később Bárdos Kornéllal együtt éppen ő kapott lehetőséget arra, hogy a protestáns graduálok kutatását elkezdje.² Sajnáljuk, hogy a liturgiával és a graduálokkal kapcsolatos későbbi eredményei és gondolatai az egyházi sajtóban nem kaptak kellő hangot.³

Az *Öreg graduál* kutatásával kapcsolatos eredmények jó része az utóbbi 20 évben született, így korábban természetesen nem lehetett ismert az a rengeteg adat sem, melyek a graduál 17–18. századi, sőt – jórészt Kurta Józsefnek köszönhetően – 19. századi használatát is bizonyítják.⁴ Az utóbbi évtizedek felfedezései nyilvánvalóvá tették, hogy e liturgikus könyvnek kulcsszerepe volt a szertartási énekek továbbterjedésében, használatában és továbbélésében.

Jogos azonban a mai egyházzenesz, kántor vagy lelkipásztor kérdése: jelenthet-e az *Öreg graduál* megismerése és feltámasztása a mai egyházi énekgyakorlat számára is előrelépést? Előadásom erre a kérdésre igyekszik választ keresni.

Kutató és gyakorló egyházzeneszként úgy látom, hogy a múlt egyházzenei értékei bármilyen áttételesen is, de megtermékenyíthetik a mai istentiszteleti gyakorlatot, főképpen annak zenei részét. Liturgia és gyülekezeti éneklés kapcsolatával foglalkozott 2008-ban a Pásztor János emlékére rendezett budapesti konferencián tartott előadásom,⁵ melyben többek között megállapítottam, hogy a gyülekezetnek szüksége van a liturgiára, de a megállapítás fordítottan is igaz: a liturgiának gyülekezetre van szüksége. A liturgia kötött jellege biztosítja, hogy abban a közösség együttesen szólalhasson meg, ehhez azonban meghatározott rend és kötött szövegű imádságok, énekek kellenek.⁶

¹ Csomasz Tóth Kálmán: *A református gyülekezeti éneklés*. Budapest 1950, 142.

² Bárdos Kornél – Csomasz Tóth Kálmán: *Az Eperjesi graduál*. Zenatudományi Tanulmányok VI. Budapest 1957. Újabb megjelenése in: Bódi Tamás (szerk.): *Hagyomány és haladás. Csomasz Tóth Kálmán válogatott írásai születése 100. évfordulójára*. Budapest 2003, 371. skk.

³ A *Hagyomány és haladás* című tanulmánykötetben a Huszár Gál úrvacsorai liturgiájáról 1955-ben közzétett kitűnő tanulmányán kívül csupán három egyéb, részben töredékes és életében nem publikált, liturgiával foglalkozó tanulmányt tudtunk közzétenni. Az írásokat a tanulmánykötet 292–335. oldalán olvashatjuk.

⁴ Kurta József: *Az Öreg Graduál századai Erdélyben*. Erdélyi Református Egyházzenei Füzetek 8. Kolozsvár 2002.

⁵ Írásos formája: *Confessio XXXV*, 89–96, valamint *Magyar Egyházzene XVII*.

⁶ Előadásomban kifejtettem, hogy a közösség megszólalása *dialogus*, *responzórikus* vagy *antifonális* formában jelenhet meg.

A *dialogus* az istentisztelet alapvető eleme, Isten és ember közötti párbeszéd, mely valójában a lelkipásztor és a közösség között zajlik. Ma az úrvacsorai ágendában vagy kereszteselési szertartásban van jelen,

Nekünk, reformátusoknak azonban meglehetősen idegen a kötött liturgia. Úgy érezzük, a Lélek áradását gátolja a kötöttség. Így hát a gyülekezet, mivel hallhatóan csak kötött rendben szólalhat meg, csendben marad, hallgatja, legfeljebb „magában mondja” a lekipásztor imádságát. Nincs hallható válasza arra, mert nincs rezponzórikus imádság, a hosszás szabad imádságra pedig nem mondja az „Ámen”-t. Erdélyben más a helyzet, több a kötött elem: a kötött szövegű bűnvalló imádságot és a rendtartásban állandó elemként szereplő hitvallást is együtt mondja a gyülekezet.

Mindnyájan tapasztaljuk, hogy sokan idegenkednek a párbeszéd (rezponzórikus) elemekben gazdagabb istentisztelettől, mert eltér a megszokott rendtől. A református igehallgató megszokta az igehirdetés 20 perces (vagy hosszabb) időtartamát. Megszokta, hogy ez alatt biztosan nem kell semmit tennie, csak csendben, nyugodtan ülni, hiszen az igehirdetést követő éneket úgyszólván hosszan fogják bemondani, amire lesz még idő ráhangolódni. A zsoltározós liturgia azonban, melyben egymás után következnek a néha szokatlan formájú, rövid sorokból álló antifónák, zsoltárok és egyéb énekek, eltér ettől a megszokott ritmustól. Az első alkalommal résztvevő talán nem is tudja hirtelen a lényegét megragadni a sok újdonság miatt. Rendszeres résztvevőként azonban ismerőssé válnak a dallamok, követhetőbb lesz a sorrend, hozzá lehet szokni annak belső ritmusához is éppen úgy, ahogyan saját napi életünk diktálta időbeosztásunkhoz is előbb-utóbb hozzászokunk és ily módon sajátunkká válik.

Fordítsunk a kérdésem és próbáljunk választ keresni arra: szükséges és lehetséges-e az *Öreg graduál*ból megismert liturgiát gyülekezeti alkalommá tenni? Van-e köztes út, vagy csak a mai hagyományú istentiszteleti rend és a régi reformátori hagyomány létezik, átmenet nélkül?

Meg vagyok győződve arról, hogy az énekes liturgikus rendek egyházunk istentiszteleti életébe való integrálásához szükséges a gyakorlati szempontokat is szem előtt tartó és segítő, megfelelő alternatívákat felkínáló példatár, mégpedig két okból is.

1. Nem várhatjuk, hogy mindenki eljuthat a liturgiai ismeretek ama fokára, amely az *Öreg graduál* olvasásához és használatához szükséges.

2. Az alternatívák kidolgozása és megadása nemcsak a szerényebb képességű együttesek bekapcsolódását segíti, de lehetőséget ad a liturgikus tételek fokozatos bevezetésére, e mellett a graduáltételek énekeskönyvi párhuzamaira is rávilágít, igazolva azok létjogosultságát.

Az alábbiakban három különböző egyházzenei környezetből vett példával szeretném bemutatni, hogyan jelenik meg és viszonyul egymáshoz a liturgikus egyházzenei gyakorlat több síkja.

de a prédikációs istentiszteleti formában is helyet lehet ennek az elemnek találni pl. az igeolvasásra adott közös gyülekezeti válasz formájában. (pl. – *Mondjunk áldást az Úrnak. – Istennek legyen hála.*)

A rezponzórikus jelleg adott szöveg állandó visszatérésére épül (pl. – Urunk, hallgass meg minket) az imádság szakaszai közé beépülve. Az imádkozó kéréséhez ezzel a mondattal kapcsolódik a teljes gyülekezet, mintegy magáénak vallva az elhangzott kérést, hálaadást, könyörgést.

Az antifonális jelleg szakaszonként váltott olvasást/éneklést jelent. Zsoltárok vagy más bibliai szakaszok versenkénti váltakozásában valósulhat meg, de gyülekezeti ének strófánkenti váltakozása is ide sorolható a Kolossé levél szellemében: mondjátok EGYMÁSNAK zsoltárokat, dicséreteket, lelki énekeket.

Párhuzamok

1. A mai magyar katolikus egyházzeneben a középkori latin gregorián mellett ott az átlagos képességű plébániai szkolák részére kidolgozott magyar nyelvű, egyszerűbb dallamú, de a teljes egyházi évre alkalmazható gregorián repertoár.

A múlt század ötvenes éveiben Rajeczky Benjámín vezetésével kezdődött el a középkori kéziratos kódexek zenei értékeinek feltárása. A megismert liturgikus zenei kincs megszólaltatására Szendrey Janka és Dobszay László 1970-ben életre hívta a Schola Hungaricát, mely hamarosan évenként készítette széleskörű érdeklődéstől kísért hanglemezeit. (Elterjedtségére jellemző, hogy a magyar gregoriánnum lemezeivel református lelkipásztor-nagybátyám vidéki parókiáján találkoztam.)

Ugyanezen évtizedben született meg a templomi liturgikus-énekes szolgálatot végző szkola-mozgalom is. Már a mozgalom elején számot kellett vetni azzal, hogy a lelkes, ámde létszámban és zenei-kottaolvasási tudásban többnyire szerény képességű plébániai együttesek a Schola Hungarica lemezein szereplő – kezdetben főként a magyar középkori hagyományt tartalmazó – latin nyelvű, igényes gregorián tételek csak kis részét tudnák elsajátítani és repertoáron tartani. Számukra egy egyszerűbb – ugyanakkor zeneileg régebbi rétegből való, de anyanyelvűvé formált – liturgikus énekkincset kellett megteremteni. Ez a gregorián ősrétegéhez visszanyúló, egyszerűbb formai-dallami jegyeket hordozó, magyar nyelvű (Dobszay László szóhasználatával: „kis gregorián”) alkotja a nyolcvanas évek elején megszületett katolikus Éneklő Egyház énekeskönyv egyik jelentős új rétegét.⁷

A protestáns graduálokban található tételek zömmel éppen a könnyebb „kis gregorián” körébe tartoznak. A fentiek párhuzamaként mégis szükségesnek látszik, hogy a reformáció értékes, de ma liturgiájában és zeneiségében egyaránt idegennek és bonyolultnak tűnő zenei világát a gyülekezetekhez, az érdeklődő karnagyokhoz és kántorokhoz – módszertanilag és metodikailag átgondoltan, könnyebb alternatívákat is felkínálva – megpróbáljuk közelebb vinni és így gyülekezeti szinten is használhatóvá tenni.

2. Hasonló rétegződést figyelhetünk meg az anglikán egyházzeneben is. Mint ismeretes, a magyar protestáns graduálkincs létrejöttével nagyjából egy időben született meg az angol egyház reggeli (Matins) és esti (Evensong) kórusliturgiája. A VIII. Henrik alapította kórusiskolák (köztük a világhírű King’s College) és az angol katedrális-kórusok több évszázados folyamatos kórusgyakorlata tartja fenn ezt a – jelentőségében a mi *Őreg graduálk*unkhoz hasonló – hagyományt, mely nemcsak az anglikán egyházzene alapja, de egyben az angol zeneélet meghatározó eleme is. Ugyanaz illik rá, mint – konferenciánk címe szerint is – az *Őreg graduálka*: „európai kulturális kincs és anyanyelvű istentisztelet”.

A professzionális szinten éneklő katedrális kórusok mellett számos amatőr gyülekezeti énekkar működik országszerte. Több alkalommal is kint járva tapasztaltam, hogy a gyülekezeti kórusok és a laikus egyházzeneészek számára fontos minta és viszonyítási pont a vezető énekkarok napi énekes szolgálata annak ellenére, hogy a gyülekezetekben ennek a zenei kincsnek és minőségnek nyilvánvalóan csak töredékét tudják megvalósítani. Szoros és élő a kapcsolat a hivatásos és az amatőr szint között. A széles bázison folyó egyházzenei (orgonista-, kórusénekes- és karnagy-) képzést a Salisbury-i székhelyű

⁷ Részletesebben ld. Dobszay László: A gregorián mozgalom harminc éve Magyarországon. In: *Magyar Egyházzene* I. (1993/1994), 387–397.

Royal School of Church Music szervezi a hivatásos egyházzeneészek bevonásával laikusoknak, tanfolyami és kurzusjelleggel. (Bővebb információk: www.rscm.com) Egy ilyen énekes napot is meglátogattunk legutóbbi tanulmányi utunkon 2010 tavaszán Londonban, ahol laikus kórustagokkal dolgozott többek között a St. Paul katedrális karnagya.

Az angol példa ismét azt erősíti, hogy az *Öreg graduál* liturgikus éneklésének magas szintű, igényes gyakorlatát nekünk is meg kell tartanunk, de a gyülekezeti használat számára egyszerűbb formákat is ajánlani kell.

3. A harmadik példa svájci református környezetbe vezet, ahol 1998-ban jelent meg az új német nyelvű református énekeskönyv. Az új énekeskönyvről és a körülötte zajló komoly himnológiai-liturgikai munkáról számolt be a 2002-ben Pápán rendezett egyházzenei konferencián e munka egyik központi személyisége: Hans-Jürg Stefan svájci református lelkész.⁸

Svájcban, de más európai református területeken sem volt az *Öreg graduál*hoz hasonló korabeli egyházzenei gyakorlat és hagyomány, a svájci reformátusok a 20. század végén mégis fontosnak látták, hogy a napi áhítatok liturgikus formáit református környezetben is meggyökereztessek. Az énekeskönyv *Gottesdienst im Tageskreis* feliratú fejezete foglalja magába a reggeli, déli, esti és késő esti áhítatok énekes-szöveges anyagát. A zenei anyag néhány gregorián eredetű antifónán és himnuszon kívül – a mai kor lehetőségeihez és igényeihez igazodva – csak strófikus énekeket tartalmaz, nyilvánvalóan a napszaki áhítatok legegyszerűbb formája szerint. Hans-Jürg Stefan szerint az új énekeskönyv segítséget és bátorítást adott a gyülekezeteknek saját ezirányú liturgikus törekvéseikben.

„Azok a református gyülekezetek, melyek évek, sőt évtizedek óta – általában elkötelezett egyházzeneészek kezdeményezéséből – rendszeresen tartanak napszaki imákat, most vállalkozásukban igazolva látják magukat, és a jelentősen kibővített repertoár (énekek, zsoltárok, kánonok stb) formai és tartalmi sokszínűségéből eleven gyakorlatot alakíthatnak ki”

– jellemezte előadónk az énekeskönyv napszaki liturgiáinak hatását. Az előadásból azt is megtudtuk, hogy a helyi viszonyokhoz és lehetőségekhez képest több szinten él ez a gyakorlat. A berni Münsterben csaknem 5 évtizede jól képzett énekkar vezeti a szombat délutáni vesperákat. A kórust 1962-ben alapította Martin Flämig, a drezdai Kreuzchor egykori világhírű dirigense. Hasonló, professzionális szintű kántorátus működik a zürichi Predigerkirchében is.⁹ A magasabb színvonalú, igényes műzenei feladatokat is megvalósítani képes kórusokon kívül a napszaki liturgikus áhítatok szélesebb körben is ismertté váltak. Egyes gyülekezeti kórusok havi rendszerességgel iktatnak be hétköznap esti énekes imádságokat szolgálati rendjükbe, több esetben a hétközi kóruspróbával kombinálva. Az említett előadás alkalmával ezek különböző zenei anyagába is bepillantást nyerhettünk. Az egyszerűbb formák és zenei anyag ellenére a liturgia minden lényeges eleme itt is a „helyén van”, még akkor is, ha az első rész esetleg egyetlen zsoltár énekléséből – vagy csak felolvasásából és ahhoz kapcsolódó gyülekezeti énekből – áll, a

⁸ Hans-Jürg Stefan: *Német-Svájc liturgia-reformja a XX. század második felében. Zsoltár X. 9–16.* Interneten: <http://silver.drk.hu/zsoltar>.

⁹ E két magas színvonalú kórus ma Evangelische Singgemeinde néven működik egyetlen vezető karnagy irányítása alatt. A két nagyvárosban végzett liturgikus szolgálatokon túl koncertekkel, hangversenykörüttakkal és lemezfelvételekkel lépnek a szélesebb nyilvánosság elé. 2004-ben Magyarországon is jártak. További részletek és teljes évi programrend található honlapjukon: <http://www.kantorei.ch>.

Magnificat helyén pedig egy általános dicsérő ének vagy kórusmű képviseli a hálaadás hangjait.¹⁰

Két évtized hazai tapasztalatai

A következőkben rövid áttekintést szeretnék adni, hogyan vert gyökeret a graduálok liturgiai gyakorlata Budapesten az utóbbi két évtizedben? Itt is megfigyelhető a mai lehetőségekhez és fogadókészséghez igazodó alkalmazkodás, a liturgiai és a zenei egyszerűsödés olyan fokozatai, melyek azonban megőrzik az eredeti keretet és lényegét. Fel kellett ismerni, hogy a graduálok zenei és liturgikus világát úgy tudjuk a mai gyülekezethez közel vinni, ha annak elemeit számára ismerős közeghez – tehát az énekeskönyvhöz – kapcsoljuk.

Az elmúlt két évtizedben, kezdetben alkalmi jelleggel, később egyre több helyen rendszeressé váltak a graduálok tételeiből összeállított vesperák. Kezdetben a Magyar Protestáns Közművelődési Egyesület keretén belül alkalmilag, több helyszínen, majd később a budavári evangélikus templomban szervezte Ferenczi Ilona a vesperákat.

A Zeneakadémia Egyházzenei Tanszékének első angliai tanulmányútját (1995) követően jött létre a Fővárosi Kántorátus, melynek protestáns tagozataként indult el a kelenföldi evangélikus templomban a vesperák heti rendszerességű sorozata. Ennek liturgiai és zenei rendjének kialakításában magam is részt vettem. A graduálok anyagán kívül angliai tapasztalatainkra is támaszkodtunk, így a liturgikus tételek mellett helyet kapott a polifon kórusének, az orgonajáték és a gyülekezet aktív bekapcsolódását segítő gyülekezeti ének is. Ezzel a lehetőségek határait figyelembe vevő, mégis igen változatos zenei-liturgiai forma jött létre, mely a gyülekezeti befogadást segítette, de nem kellett lemondani a zenei igényességről sem.¹¹

A kelenföldi vesperák nyomán elfogadottá vált, hogy a graduálhymnuszt gyülekezeti ének is helyettesítheti, de a napszaki liturgiák több tételében is használhatjuk a gyülekezeti énekeskönyvet. Ilyen az *Uram Isten siess* invokáció, melyet – a hiányzó első három szakaszt Huszár Gál komjátí graduáljából pótolva – gyülekezeti énekként énekelhetünk, liturgikus és gyülekezeti ének szerves egymásba fonódását, egységét segítve.

Természetesen a zsoltárokat is énekelhetjük gyülekezeti ének formájában. A három zsoltár egyikeként már az evangélikus jellegű kelenföldi vesperákon is helyet kapott a genfi forma. Református környezetben (az utóbbi évtizedben elindult budafoki vesperákban is) az arány megfordult: inkább két genfi zsoltár közé illeszkedett be egy recitált zsoltár. Olyan is gyakran előfordult, hogy a legelső helyre verses magyar zsoltárdicséret (zsoltárparafrázis) került, majd a második (recitált) zsoltárt követően a Goudimel-féle váltóversszakokkal gazdagított genfi forma zárta a vespera zsoltáros részét. A Zene-

¹⁰ Az *Öreg graduál*-konferencián Ralph Kunz előadása is megerősítette azt, hogy milyen fontos a napszaki áhitatok *Sitz im Leben*jének felismerése. Egyházzeneész létemre úgy vélem, hogy a gyülekezeti hitélet és az egyéni kegyesség elmélyülése szempontjából fontosabb ennek felismerése, mint a zenei megvalósítás makulátlansága.

¹¹ Sokak számára ismert, de foglaljuk röviden össze: a vesperás első részének meghatározó része a – kezdő invokációt követő – zsoltárimádság, melyet az igeolvasás és protestáns szokás szerinti prédikáció követ. A második rész inkább dicsérő jellegű. A responsoriumot és hymnuszt követően rövid versiculus vezet az imádságos-könyörgéses szakaszt indító Magnificat-hoz. Ezt követik a különféle imádságok, melyet (az angol gyakorlat hatására sok helyen) a Miatyánk előtt beillesztett motetta (szabadon választott kórusmű) zár, majd áldással és a benedicamus éneklésével fejeződik be a liturgia.

akadémia Egyházzenei Tanszékének *Officia academica* – kiadványa szerint¹² a tanszéki évnnyitókön és évvárókön a recitált és a genfi zsoltár további érdekes egymásba kapcsolódása valósul meg, amikor a gregorián psalmust ugyanazon genfi zsoltár valamely kiválasztott verse keretezi. (Kis változtatással akár egyszerű gyülekezeti gyakorlat is válhat ebből: amikor a bibliai zsoltár felolvasását követheti ugyanazon genfi zsoltár egy vagy több verse, mintegy kiemelve a választott zsoltár főbb gondolatait.)

A református vesperás legegyszerűbb zenei formája is tanszéki keretben született meg. Immár évtizedes szokás szerint a budapesti Zeneakadémia egyházzenei tanszékén szervezett közös istentiszteletei: adventben az új evangélikus liturgia szerinti főistentisztelet, január első napjaiban latin karácsonyi matutinum, majd harmadikként nagyböjti vagy húsvéti időben református vesperás. Bár a hallgatók képesek a díszesebb graduáltételek megszólaltatására, mégis a legegyszerűbb formát választottuk, amelyben minden lehetséges tételt a református énekeskönyv anyagából vettük. Olyan énekrend született így, mely egy átlagos gyülekezetben sem lehet elriasztó. Ha ugyanis az invocáció, a zsoltárok és a himnusz helyén szereplő gyülekezeti ének mellett a verses Magnificat is genfi dallamon hangzik el, a kórusnak, illetve az éneklő gyülekezetnek csupán a kis tételket (responsorium, versiculus, benedicamus, valamint az invocáció bevezető könyörgései) kell megtanulni graduális formában. E rövid, könnyű tételek már 2006-ban megjelentek a Berkesi Sándor szerkesztette, Kárpát-medence szerte elterjedt ifjúsági énekeskönyvben¹³ éppen azért, hogy minél többek számára ismertté váljanak.

Ezen az alapon indult a budapesti Kálvin téri templomban öt éve a havonta elhangzó vesperások (zsoltáros istentiszteletnek nevezett) sorozata is. Kezdetben az énekeskönyvi énekek többszólamú váltóversszakainak megtanulása volt a kórus legfőbb feladata, az antifónákat és egyéb összekötő jellegű liturgikus tételeket csak szólították énekeltek. Fél év – vagyis 5–6 alkalom – után már a kórustagoknak is ismerőssé, megszokottá vált az új liturgikus forma. Kezdték megérezni, melyek az állandó és a változó elemek, ezek milyen viszonyban vannak egymással, sikerült az istentisztelet – zsoltároktól a Magnificatig tartó – ívét nemcsak a kórusral, de az éppen szolgáló lelkeséssel is éreztetni. (Az érintettség jelei jól érezhetők a lelkipásztor záró imádságában, annak szóhasználatában, jellegében.) Mindezekon túl a gyülekezet is elfogadta ezt a havi rendszerességgel ismétlődő istentiszteleti formát, melynek énekrendje – a prédikációtól függetlenül – mindig az egyházi év aktuális időszakához igazodik.

Végül meg kell említenünk, hogy a budapesti Erdélyi Gyülekezetben teljesen laikus környezetben, egyetlen énekes-kántor vezetésével zajlanak napi rendszerességgel a reggeli és déli áhítatok graduál és énekeskönyvi énekekkel vegyes liturgikus rend szerint.

Alternatívák és néhány szempont

Felmerülhet ezek után a kérdés, vajon meddig szabad, meddig lehet a liturgiát egyszerűsíteni?

Szerintem fontos, hogy annak minden lényeges eleme megmaradjon és a liturgia – a zsoltároktól a Magnificat hálaadásáig feszülő – íve sértetlen maradjon.

Korábban említettem, hogy a strófikus formában énekelt fő részeket összekötő – vagy bevezető – rövidebb graduáltételek megtanulása még a gyülekezet számára sem el-

¹² *Officia academica. Ökuménikus zsoltáros imaórák gregorián, graduál, és többszólamú tételekkel.* Közreadja Merczel György. Budapest 2005.

¹³ *Az Úrnak zengjen az ének. Ifjúsági énekeskönyv.* Budapest 2006, 340–344.

érhetetlen. Példa erre a budafoki gyülekezet, ahol a vesperást rövid énektanítás előzi meg. Bár a kis tételeknek nagyrészt összekötő, tagoló szerepük van, a figyelmes résztvevőnek azonban az is feltűnik, hogy mennyire személyessé teszik, elmélyítik a mondanivalót. Éppen az énekek egymást követő sorozata teszi lehetetlenné, de szükségtelessé is azok konferálását. A rendszeresen résztvevő gyülekezeti tagok egyre ismerősebbnek érzik a liturgiát, mely által az istentisztelet új formáját tapasztalhatják meg.

Úgy vélem, az *Öreg graduál* gazdag öröksége a nagy felelősség mellett sok lehetőséget ad kezünkbe. Figyelembe kell vennünk azonban a mai zenei megvalósítás határait is, melyet nagyrészt a gyülekezetek befogadókészsége határoz meg. Részletekig ható gondos mérlegelés szükséges annak eldöntéséhez, hogy mi az, ami elősegíti és mi az, ami akadályozza e liturgikus kultúra meggyökerezését?

Eddig jórészt csak a zenei elemekről volt szó, pedig egy énekes istentiszteletnek számos más összetevője is van. Igaz, ezekről a részletekről a graduálok nagyon szűkszavúan tájékoztatnak bennünket. Csupán részleges, illetve közvetett információink vannak arról, hol és hogyan helyezkedett el a deákok kórusa, hogyan irányította azt a kántor, pontosan mit énekelt a kórus és mit a gyülekezet stb? Volt-e bármiféle helyváltoztatás – bevonulás, felállás-leülés stb. – a liturgia során?

Mindezeket és más egyéb kérdéseket – a korabeli információktól függetlenül is – nekünk magunknak kell eldöntenünk az adott templomtér és a mai gyülekezeti szokások figyelembevételével. Átvethetünk más felekezetekben már bevált vagy alkalmazott szokásokat, ha azok beilleszthetőnek és hasznosnak tűnnek.

Tapasztalataim alapján befejezésül néhány fontos szempontra szeretném felhívni a liturgiát vezetőket és éneklőket figyelmét.

1. Az istentisztelet ünnepélyességét fokozza, ha az egyes részek megakadás, fölösleges szünetek nélkül, egymásba kapcsolódóan követik egymást. Az ehhez szükséges mozgásokat pontosan el kell tervezni és „beütemezni”, a bevonulástól, leülésektől-felállásoktól kezdve a hangadásokig, az igeolvasók, imádkozók és más szolgálattévők helyváltoztatásáig.

2. Igen fontos a liturgikus kórus és a karnagy elhelyezkedése, melyben lehetőleg el kell kerülni, hogy az énekkar a gyülekezettel szemben foglaljon helyet. Ez ugyanis azt jelenti, hogy itt most ők vannak a középpontban. Református templomaink jellemző elrendezésénél a legjobb és leggyakrabban meg is valósítható, hogy a kórus a gyülekezethez képest oldalvást – általában a presbiteri padokban, az úrasztala, illetve a szószék felé tekintve – foglal helyet. Itt a gyülekezet is jól látja, de az elhelyezkedés azt is kifejezi, hogy az úrasztala és a rajta elhelyezett Szentírás áll a középpontban. A kórushoz hasonlóan a karnagy sem kerülhet központi helyre, különösen, ha az az úrasztala (más felekezeteknél az oltár) irányában van. Legjobb, ha kicsit oldalvást állva vezeti a kórus énekét.

3. Az is a koncertszerű jelleget erősíti, ha a liturgia során a kórus végig áll, a gyülekezet pedig végig ül. Természetes, hogy a kórus egy-egy igényesebb motettát vagy kórusművet felállva énekel, de ha a zsoltárba vagy más énekbe a gyülekezetet is be akarja kapcsolni, akkor ezt az egységes viselkedéssel is tanácsos alátámasztani. (Anglikán templomokban a *Magnificat* és *Nunc dimittis* éneklésekor közben a gyülekezet a kórusal együtt feláll, ezzel fejezi ki, hogy kapcsolódik a kórus énekben mondott imádságához.)

4. A liturgia egyik legősibb eleme az alternatim (vagy más szóval antifonális) éneklés. A váltakozó éneklés egyszerű eszközökkel tagolja és teszi változatosabbá a sokstrófás

éneklést is, a többszólamú feldolgozás pedig a művészi és spirituális szintet emeli, inspirálva a gyülekezet énekét is. Az egyszerűbb graduáltételek és contrapunctus simplex típusú énekdolgozások éppen elég és változatos feladatot rónak egy gyülekezeti kórusra, az alternatív éneklés pedig igazi éneklő közösséggé formálja a gyülekezetet.

Sokan hangoztatják, hogy református istentiszteletünknek és a belőle fakadó lelki-ségnek meg kellene újulni. Elfelejtik azonban, hogy az igazi megújulási mozgalmak mindig „re-formációval”, vagyis a múltból táplálkozó megújulással jártak együtt. Tévednek tehát, akik az újdonságokban vagy a mai kor zenei stílusának átvételében vélik megtalálni a megújulás titkát. A fent említett példákkal és tanácsokkal bátorítani szeretnénk a gyülekezeti énekkarokat, hogy a régi szokások felelevenítésével és mai lehetőségekhez alkalmazásával saját környezetükben teremtsék meg a napszaki énekes áhítatok mai formáit. Svájci testvéreink tapasztalata szerint *akik ilyen alkalmakon részt vesznek, megtapasztalják, hogy az állandó imaidők milyen jótékony hatással vannak, és hogy „az imádkozás ritmusa” belső erőket szabadít fel, valamint tápláló csöndre, az élet Forrásához vezet el.*¹⁴ Kívánjuk, hogy ezt minél többen nálunk is megtapasztalják.

Az egyházi éneklés és a műzene szerepéről és jelentőségéről további alapelvek olvashatók a Generális Konvent Liturgiai Bizottságának füzetében.¹⁵ Reménységünk, hogy a készülő Istentiszteleti Példatár – a svájci reformátusok énekeskönyvéhez hasonlóan – még több segítséget és inspirációt nyújt majd a gyülekezeti énekes-liturgikus alkalmak elterjedéséhez.

Felhasznált irodalom

Az Úrnak zengjen az ének. Ifjúsági énekeskönyv. Budapest 2006, 340–344.

Bárdos Kornél – Csomasz Tóth Kálmán: Az Eperjesi graduál. Zenetudományi Tanulmányok

VI. Budapest 1957. Újabb megjelenése in: Bódiss Tamás (szerk.): *Hagyomány és haladás.*

Csomasz Tóth Kálmán válogatott írásai születése 100. évfordulójára. Budapest 2003, 371. skk.

Bódiss Tamás: Liturgia és gyülekezeti éneklés. In: *Magyar Egyházzene* XV. (2007/2008), 2, 167–174. Ld. még in: *Confessio* XXXV. (2008), 2, 89–96.

Csomasz Tóth Kálmán: *A református gyülekezeti éneklés.* Budapest 1950.

Dobszay László: A gregorián mozgalom harminc éve Magyarországon. In: *Magyar Egyházzene* I. (1993/1994), 387–397.

Fekete Károly (szerk.): *Reformátusok a kegyelem trónusánál. A magyar református istentisztelet megújulásának teológiai alapelvei.* Budapest 2010, 25–29. Ld. még www.reformatus.hu.

Hans-Jürg Stefan: *Német-Svájc liturgia-reformja a XX. század második felében. Zsoltár X. 9–16.* <http://silver.drk.hu/zsoltar>.

Kurta József: *Az Öreg graduál századai Erdélyben.* Erdélyi Református Egyházzenei Füzetek 8. Kolozsvár 2002.

Officia academica. Ökumenikus zsoltáros imaórák gregorián, graduál, és többszólamú tétélekekkel. Közr.: Merczel György. Budapest 2005.

¹⁴ Hans-Jürg Stefan: *Német-Svájc liturgia-reformja a XX. század második felében. Zsoltár X. 11.*

¹⁵ Fekete Károly (szerk.): *Reformátusok a kegyelem trónusánál. A magyar református istentisztelet megújulásának teológiai alapelvei.* Budapest 2010, 25–29. Digitálisan is elérhető: www.reformatus.hu.